

Стефанія Осадчук

канд. юрид. наук

доцент кафедри правового регулювання економіки та права
Тернопільського національного економічного університету

У статті висвітлюється проблема методологічних засад дослідження договірних правовідносин, наголошується на необхідності поліметодологічного підходу в їх пізнанні.

Ключові слова: правовий договір, договірні правовідносини, договірне право, методологія дослідження, поліметодологізм, антропоцентричний підхід.

В умовах переходу України до демократичних засад життя, утвердження шкали гуманістичних цінностей, розбудови громадянського суспільства як сфери горизонтальних зв'язків між громадянами, а не вертикальних, ієрархічних і, перш за все, масової появи людини ринкового типу зростає роль і значення договірних правовідносин як засобу успішної реалізації цих нових реалій життя.

У будь-якому дослідженні методологія є його вступною частиною. Наукове дослідження договірних правовідносин потребує такого методологічного забезпечення, яке відповідало би природі, полісущності, специфічним характеристикам предмета дослідження. Відомо, що саме предмет дослідження зумовлює вибір його методів.

До проблеми дослідження методологічних засад договірних правовідносин звертались як українські, так і зарубіжні правники-цивілісти. Серед них С. Бервено, О. Дзера, З. Ромовська, О. Підпригора, Д. Боброва, Н. Кузнєцова, Я. Шевченко, К. Забоєв, К. Кьотц, Х. Цвайгерт та ін. Їх доробки є цінним науково-методологічним підґрунтям для наступного висвітлення зазначеної проблеми.

Оскільки основним завданням правового порядку є створення та забезпечення свободи і самовизначення індивіда, кожен повинен володіти свободою дії, незалежно від впливу держави, різних владних структур. На цьому акцентує одна із основних теорій правової доктрини, у тому числі європейського приватного права, що відповідає на питання про визнання сучасними правовими системами обов'язкового характеру договорів приватних осіб і забезпечення їх виконання державою. У зв'язку з цим кожному повинна бути надана можливість вільного волевиявлення, можливість будувати свої взаємовідносини з іншими індивідами на власний розсуд відповідно до потреб та інтересів власного буття, а не відповідно до обов'язкових і встановлених ззовні приписів, а також свобода в здійсненні тих

цілей, які кожен вважає необхідними за умови поваги до гідності та свобод інших індивідів. Звідси випливає, що держава повинна рахуватись із свободою індивіда, надавати йому право на самовизначення, на особистісну автономію. А це, у свою чергу, означає для індивіда не тільки свободу віросповідання, свободу слова, право приватної власності, свободу торгівлі та підприємництва, а й свободу договорів: чи вступати і з ким вступати у договірні відносини [1, с. 7–8].

Таким чином, договір постає як певна універсальна категорія суспільного життя й економічних відносин, як вільний регулятор. При цьому договірне регулювання вважається природним саморегулятором суспільства й економіки. К. Забоєв вважає, що договір – це унікальний правовий інструмент, який є основним фактором, що спрямовує розвиток ринкової економіки, дозволяє виявити дійсну волю учасників економічних відносин, визначити потреби суспільства в тих чи інших товарах або послугах і забезпечити їх оптимальне задоволення [2, с. 31].

Договір є регулятивним засобом приватного права, що базується на рівноправності, вільному волевиявленню та майновій самостійності учасників договірних правовідносин. Це своєрідний спосіб самореалізації індивіда, який вимагає від нього низки якостей економічного, морального, духовно-інтелектуального характеру тощо. Для функціонування договірних правовідносин необхідний достатній рівень морально-етичної культури, у тому числі правової для всіх сторін договору, довірливе ставлення одна до іншої, відповідальність за взяті на себе зобов'язання, ставлення до іншого як рівноцінного собі. Існування договірних відносин можливе в умовах вільного спілкування сторін, що формально урівняні в свободі своїх дій, що, безумовно, є справедливим.

Із прийняттям Цивільного кодексу (далі – ЦК) України істотно змінилася роль договору у співвідношенні зовнішнього (державно-

го) та внутрішнього регулювання (саморегулювання) шляхом посилення засобів договірної саморегулювання. Яскравим підтвердженням цього є статті 6, 7 ЦК України, якими закріплюється самостійна правореґуююча роль договору та звичаю і, навіть, більше того, адже сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства та врегулювати свої відносини на власний розсуд (ч. 3 ст. 6). Це дало підстави окремим науковцям висунути дещо спірну тезу про те, що в договірній сфері ЦК України відсуває закон на друге місце, віддаючи перевагу договірному регулюванню [3, с. 43]. Відповідно до ч. 1 ст. 626 ЦК України договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Дослідники вбачають таке трактування договору у прагненні авторів цього документа уніфікувати термінологію цивільного права України та Російської Федерації, в ЦК якої є аналогічна за змістом стаття. В ній сказано, що договором визнається згода двох або декількох осіб про встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків [3, с. 44].

Законодавче визначення поняття «договір» зазнало певної критики у зв'язку з відсутністю в ньому категорії «правочини», яка введена замість поняття «угода». Досліджуючи цю проблему, С. Бервено зазначає, що новий ЦК України сприйняв поняття «договір», сформульоване в юридичній доктрині ще радянського періоду, яке зводилося до розуміння договору як юридичного факту, що породжує відповідні цивільні правовідносини, тобто в ньому взагалі не знайшлося місця ознакам, які хоча б певною мірою відображали нові базові принципи побудови договірних прав. М. Сибільов зазначає, що саме правочинна природа договору дала можливість дослідникам виявити його ознаки як юридичного факту: по-перше, наявність єдиного волевиявлення двох або більше осіб, що виражає їх загальну волю; по-друге, спрямованість спільних дій на досягнення певних цивільно-правових результатів [4, с. 88].

С. Бервено визначає договір як правомірний правочин (правомірну угоду) взаємоузгодженої волі двох і більше сторін, спрямованої на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків у формі зобов'язального правовідношення та на врегулювання відносин між цими сторонами шляхом закріплення цих прав та обов'язків, як правило, у формі відповідних умов договору, у визначеній законом формі. Наведене визначення поняття «договір» є, безумовно, лише доктринальним, але воно містить складові, які засвідчують багатство його змісту [3, с. 46].

Чи не найповніше визначення поняття «договір» сформулював М. Сибільов: «Договір у сфері приватного права – це єдине волевиявлення двох або більше юридично рів-

них осіб, що збігається, зафіксоване у випадках, передбачених нею або законом, у письмовому документі з подальшою його легалізацією, що виражає їх спільну вільну волю на досягнення певних цивільно-правових (приватних) результатів майнового чи немайнового характеру, настання яких відбувається в межах зобов'язання з позитивним змістом, що виникає між ними і не зачіпає прав і законних інтересів третіх осіб, у разі здійснення боржником певних дій, які відповідають праву вимоги кредитора» [4, с. 93].

Методологія дослідження є не лише результатом наукового пошуку, а й самостійним творчим процесом. «Методологія, – зазначає В. Селіванов, – не містить в собі готових конкретних рішень і висновків щодо проблем, які досліджуються з метою теоретичного та практичного вирішення. Методологія служить засобом їх одержання в процесі дослідження актуальних суспільних проблем і впровадження результатів дослідження в суспільну практику» [5, с. 473]. Методологія пізнання права є загальнонауковим феноменом, що охоплює своїм змістом усю сукупність пізнавальних засобів (світогляд, філософські методи пізнання та вчення про них, загально і частково наукові методи і поняття), які вироблені всіма суспільними науками, передусім юридичною, застосовуються в процесі пізнання правової дійсності та практичному її перетворенні [6, с. 52].

С. Гусарев зазначає: «Методологія правознавства, його окремих складових перебуває у нерозривному зв'язку з домінуючими у суспільстві принципами правової доктрини, яка по суті й виконує функцію вихідних начал праворозуміння, закладає основи правового пізнання дійсності» [7, с. 26]. Складність цієї ситуації зумовлена «загальним станом і проблемами методології права загалом. Загальний стан розроблення методологічних проблем українського правознавства відстає від сучасних потреб, хибує відчутними недоліками» [8, с. 29–30].

Поліметодологічний, комплексний підхід до права та розмаїтих елементів його буття дозволяє отримати цілісний образ цього феномена, адекватне його трактування; право та його складові постають не частковими, а багатовимірними, людиномірними, не лише соціальними, а й духовно-культурними утвореннями. Сучасна правова реальність, щоб бути пізнаною, вимагає від дослідника комплексного підходу, застосування всього накопиченого наукового досвіду, знань, виробленого арсеналу методів, засобів і форм пізнання.

У контексті філософської методології, яка здебільшого декларується, але ще не є поширеною в українській цивільно-правовій галузі знання, й яку необхідно використати для адекватного дослідження договірних правовідносин, принцип антропоцентризму можна вважати однією із фундаментальних засад

дослідження. Науковці зазначають, що, «методологічний людиноцентризм», насамперед, позначився «своєрідним «вивільненням» людської особистості з доволі жорсткої попередньої залежності від ієрархізованої системи соціально-політичних зв'язків та її конститування як автономного та відповідального правосуб'єкта» [9, с. 100]. Як наслідок, людина почала усвідомлювати себе не лише суб'єктом і засобом реалізації права, а й його творцем, метою. Засадою такої методології є «постулювання автономності та індивідуальності кожної людської істоти як основної конституційної цінності» [9, с. 107]. У світлі цього методологічного підходу саме людина-особистість є мірилом, критерієм зрілості, повноцінності, розвинутості або нерозвинутості, незрілості договірного права. Можна стверджувати, що існують антропологічні передумови договору як форми права.

Людина як істота діяльна, творча, динамічно активна, автономна, не лише публічно державна, а й приватна, має доволі осяжну сферу приватного життя, велику потребу у відносній автономії для здійснення приватних інтересів, для самовизначення, для самореалізації. Це природна необхідність, вона органічно випливає із людського існування не лише у сфері державно-публічного буття, а й поза ним. Вона впливає із творчо-конструктивної суті людини, її здатності бути творчою, діяльною, самодостатньою. І. Покровський зазначав, що будь-який договір – це здійснення приватної автономії, тієї активної свободи, яка є необхідною передумовою цивільного права [10, с. 249–250]. Окрім того, що людина – істота автономна і такою вона повинна виступати в договірних правовідносинах, вона ще й розумна, моральна, духовна, культурна, вольова тощо. Разом із тим вона і трансресивна, тобто здатна переступати через загальноприйняті, встановлені правила; вона і бездуховна, некультурна, аморальна, агресивна, нерозумна тощо. Людина антиномічна, тобто суперечлива сама в собі, і це слід враховувати, висвітлюючи проблему договірних правовідносин. Принцип антропоцентризму, що не знайшов ще поширення в українському правознавстві, розвивають вітчизняні філософи права – В. Бігун, О. Бандура, О. Гришук, В. Брюггер, О. Манюха, М. Патеї-Братасюк, Б. Чміль, М. Костицький та ін. [11–15].

Філософський підхід, який в результаті дає узагальнений образ предмета дослідження, передбачає застосування діалектичного методу, що вимагає погляду на предмет дослідження в розвитку, в часі, у взаємозв'язку з різними сферами та рівнями суспільного життя, врахування впливу на інститут договірних права чинників суб'єктивного й об'єктивного плану, дозволить побачити його як складний, багатовимірний процес, навіть соціокультурний феномен, об'єктивно та суб'єк-

тивно детермінований, залежний від рівня розвитку суспільства, приватновласницьких відносин, якості державної влади та політики, розвитку економіки, стану розвитку права, якості законодавства, розвинутості чи нерозвинутості правового мислення тощо.

Важливим у дослідженні договірного права є використання аксіологічного (ціннісного) підходу, що теж належить до методів філософського плану. Правове пізнання не може бути позаціннісним [16, с. 28], і це природно, бо правознавець як людина певної культури є носієм ієрархії цінностей і сприймає не лише право, а й світ крізь призму ціннісних інкарнацій.

Про формальну рівність сторін у договорі писав Епікур, відомий історично першою філософсько-правовою концепцією лібералізму та ліберального індивідуалізму. В. Нерсисянц вважає, що епікурейське договірне трактування держави та права передбачає рівність, свободу та незалежність членів договірної спільноти [17, с. 423]. Задовго до Епікура Арістотель зазначав, що право можливе лише між рівними та вільними людьми. Договір як такий, що базується на паритетному узгодженні оформлення правових відносин [18, с. 222], неможливий між суб'єктами, що є підневільними, не мають можливості здійснювати автономно свою волю, приймати самостійні рішення стосовно предмета договору, умов його виконання, припинення договірних відносин тощо. Правовий договір – це форма втілення принципу формальної рівності сторін у свободі та справедливості [19]. Порушення цієї рівності веде до руйнації правових відносин, розірвання їх. Використовуючи ціннісний підхід, маємо можливість проаналізувати, наскільки інститут договірних права гуманістично наповнений, які цінності ним стверджуються та захищаються, якою мірою вони здатні служити гармонії суспільних відносин, забезпечувати належний рівень розвитку держави та суспільства, давати відповідний нинішньому часу рівень життя пересічному українцеві, стверджувати справедливість тощо.

Дослідження договірних правовідносин вимагає широкого використання герменевтичного підходу. Правничу герменевтику може розглядатись як онтологія й як метод, за допомогою якого здійснюється буквальне тлумачення договірних права. За допомогою герменевтичної методології можна виявити змістовні характеристики таких концептів і цінностей, як людина, її права та свободи як найвищі цінності; справедливість, рівність, суб'єкт договірних права, умови договору, предмет договору, принцип верховенства права в контексті договірних права тощо.

Для дослідження зазначеної проблеми слід використати також низку спеціально-правових методів, зокрема, соціологічно-правовий метод, який дозволяє зрозуміти договірне пра-

во як соціокультурне явище, формує погляд на нього на базі конкретних соціальних фактів, трактує їх як явища соціальної взаємодії, «право в житті», розкриває взаємодію та взаємовплив специфічних внутрішніх щодо них і зовнішніх чинників. Цей метод дозволяє вивчити безпосередні наслідки соціальної дії договірного права, залежність його розвитку від соціального зрізу суспільства, співвідношення у ньому інтересів різних соціальних груп, проаналізувати правову форму відносин, зміст прав та обов'язків суб'єктів права тощо.

Використання порівняльно-правового методу при дослідженні договірних правовідносин також є ефективним і передбачає деякі науково обгрунтовані вимоги: критичний підхід до чужого досвіду, врахування історичних, національних, релігійних особливостей. Метод юридичної компаративістики разом із історично-порівняльним і системним має можливість всебічно розкрити проблему становлення інституту договірного права, договірних правовідносин, особливостей їх розвитку в різних правових культурах, особливості, переваги стосовно інших форм права тощо.

Формально-догматичний метод у нашому дослідженні, дозволяє встановити зовнішні ознаки низки правових явищ, їх відмінностей, виробити поняття, дати їх визначення і т. п. Застосування формально-догматичного методу зумовлює широке використання таких раціональних способів пізнання, як аналіз, синтез, індукція, дедукція, теоретичне моделювання тощо. Юридичне мислення є переважно раціоналістичним, а тому невід'ємною його рисою є «потреба у залученні арсеналу логічних методів» [20]. Разом із тим формально-догматичний метод не здатний відобразити істину досліджуваного нами предмета повною мірою, бо має свої межі застосування, тому доповнення його іншими методами та прийомами є цілком природним.

Монометодологізм як принцип пізнання, що домінував до недавнього часу у вітчизняному правознавстві, нині вичерпав себе, оскільки давав можливість лише часткового, однобокого пізнання складних, багатограних утворень, якими є елементи «імперії права», зокрема і договірні правовідносини. Таким чином, адекватне висвітлення цього предмета дослідження можливе при взаємному доповненні різних методів пізнання: філософського плану, загальнонаукових, спеціально-

наукових [21]. Лише в поєднанні вони забезпечують цілісне та глибоке бачення предмета дослідження, допомагають досягнути істини в праві.

Література

1. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. – М., 1998. – Т. 1. – С. 7–8.
2. Забоєв К. Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора. – СПб., 2003. – 184 с.
3. Договірне право України: Загальна частина / За ред. О. Дзери. – К., 2008. – 896 с.
4. Сибільов М. Загальні положення регулювання відносин у сфері надання послуг за проектом нового Цивільного кодексу України // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 4. – С. 108–112.
5. Селіванов В. Право і влада суверенної України: Методологічні аспекти. – К., 2002. – 724 с.
6. Керимов Д. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – М., 2001. – 560 с.
7. Гусарев С. Юридична діяльність: Методологічні та теоретичні аспекти. – К., 2005. – 375 с.
8. Конституційне право України / За ред. В. Тація, В. Погорілка, Ю. Тодики. – К., 1999. – 376 с.
9. Тимш І. Інтегральний погляд на право. – К., 2009. – 282 с.
10. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. – М., 1917. – 353 с.
11. Бізун В. Людина в праві: аксіологічний підхід: дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – 220 с.
12. Брюггер В. Відображення людини у концепції прав людини // Людина і політика. – 2003. – № 1. – С. 53–69.
13. Гришук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми. – К., 2007. – 432 с.
14. Костицький М. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції. – Чернівці, 2009. – 576 с.
15. Патей-Братасюк М. Філософія права. – Тернопіль, 2006. – 250 с.
16. Козюбра М. Методологія права: концептуальні підходи // Проблеми методології сучасного правознавства. – К., 1996. – 23 с.
17. Нерсисянц В. С. Філософія права. – М., 1998. – 352 с.
18. Циттеліус Р. Філософія права. – К., 2000. – 300 с.
19. Патей-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права. – К., 2010. – 273 с.
20. Бандура О. Єдність цінностей та істини в праві. – К., 2000. – 199 с.
21. Методологія приватного права: За матеріалами наук. теорет. конф. 30 травня 2003 р. – К., 2003. – 35 с.

This article considers an issue of methodological grounds for contract jural relation. It emphasizes the necessity to apply poly-methodological approach in its study.

В статті освещается проблема методологических основ исследования договорных правоотношений, акцентируется внимание на необходимости полиметодологического подхода к их исследованию.